

KUZEY AZERBAJYCAN TÜRKÇESİNDEKİ "ALATOR" KELİMESİ ÜZERİNE

Ayşe İLKER*

Özet: Kuzey Azerbaycan Türkçesinde kullanılan "alator" kelimesindeki "ala" ve "tor" unsurları, tarihi ve çağdaş Türk lehçelerindeki anlamlarıyla incelenmiş; her iki unsurun birleşme yönü üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Kuzey Azerbaycan Türkçesi, alator, somut, anlam, tarihî lehçe, çağdaş lehçe.

Abstract: The "ala" and "tor" elements in the word "alator" which is used in the North Azerbaijan Turkish have been analysed with their historical meanings and at the same time with their meanings in modern Turkish dialects. The aspects of the combination of the two elements has been emphasized.

Key words: North Azerbaijan, alator, concrete, meaning, historical dialect, modern dialect.

Kuzey Azerbaycan Türkçesi edebî eserlerinden, bir hikâye kitabı olan "Ceyran Ovu" adlı eserde karşılaştığım bir cümle şu biçimdeydi: "Çämänlärin üzärinä alator qaranlıq çökdi." Cümledeki "alator" kelimesi ilk anda imparator ve matador gibi kelimelerin fonetik çağrışımını yapsa da, bu kelime Türkçe bir birleşik isimdi ve anlamı da alaca demektir. Ancak "alator" kelimesindeki iki ayrı isim unsurunun "ala" ve "tor" kelimelerinin anlam yönünden nasıl birleşebildiklerini tespit etmek ve tarihî-çağdaş lehçe kaynaklarının tanıklığına başvurmak gerekmektedir. Yazının bundan sonraki bölümlerinde yapılan irdeleme budur.

"Ala" kelimesinin anlamı, ETY'da "ala, alaca" (758); EUTS'de "1. Cüzam 2. Ela renkli (at) (10)"; KBİ'de "ala, alaca" (16); DLT'de iki ayrı ala maddesinde "ala, alaca" ve "insanın içinde olan gizli şeyler" (18); ETG'de "ala, alaca, cüzamlı, cüzam"; AEDPCT'de "benekli, karışık renkli, lekeli, düzensiz" (126) biçiminde verilmiştir. OY'da "ala" maddesi bulunmamaktadır. Bu noktada "ala" kelimesinin Moğolca "alag"dan "g" ünsüzü düşmüş biçimiyle bir alınma kelime olma ihtimalini bir ayrıç içinde bırakarak, "ala" kelimesinin Batı Türkçesindeki anlamlarına bakalım: DKK'da "elâ, ala, karışık renk, alaca" (11); TAS'de iki ayrı madde olarak "elâ" ve "alaca, karışık renk" (80) anlamları verilmiştir. DKK'da "ala" kelimesinin türevi sayılabilecek "alan" ve "alar" kelimeleri de madde başı yapılmış ve "alan"ın anlamı "ala, alaca, sabahın ilk aydınlığı, alaca karanlık" (11); "alar"ın anlamı da "ala, aydınlık, ilk aydınlık, sabah aydınlığı" (11) biçiminde verilmiştir. TAS'de "alar sabah" maddesinde "şafak sökmeden evvelki yalancı aydınlık, fecr-i kâzip"; "alar tan" maddesinde de "alar sabah, alaca sabah" anlamları verilmiştir. "Ala" kelimesinin türevi olan "alaca" ise, TAS'de madde başı olarak verilmiş ve "1. Karışık renkli; alaca

* Dr., Celâl Bayar Üniversitesi.

Selanik keçesi, 2. Çubuklu kumaş; bir alaca ton" (81, 82) biçiminde anlamlandırılmıştır. Ayrıca TAS'de "*ala kuru*" maddesinin anlamı "*yarı kuru*" (86) olarak verilmiştir. Çağdaş lehçelerden Türkiye Türkçesinin eldeki en kapsamlı sözlüğü, TS'de "*ala*" maddesini "*1. Karışık renkli, çok renkli, alaca, 2. Açık kestane renginde olan, elâ (göz), 3. Kekliğin boynundaki siyah halka*" (70), "*alaca*" maddesini de "*1. Birkaç rengin karışımından oluşan renk, 2. İki veya daha çok renkli, 3. Birkaç renkli iplikten yapılmış dokuma, 4. Ağaçta ilk olgunlaşan meyve, 5. Keklik, bıldırcın gibi kuşları avlamak için kullanılan iki renkli bez, 6. Meyvelere, daha çok üzümüne düşen ben*" (70) biçiminde anlamlandırmıştır. DS'de "*ala*" (1) "*Siyahla beyaz karışık renk, siyahlı beyazlı*" (166) olarak verilmiştir. ADİL'de iki ayrı "*ala*" maddesi "*karışık renkli, tüyünün bir kısmı ak, bir kısmı başka renkli olan*" ve "*kanın bozulması neticesinde deride meydana gelen ak leke*" (82) olarak anlamlandırılmıştır. TDS'de ise, "*ala*" kelimesi, ilk ünlüsü uzun olarak verilmiş ve "*türlü renklerden çizgilerden ibaret olan*" (36) anlamıyla gösterilmiştir. TDS'de "*a: la*" kelimesiyle birleşmiş "*a: labasğı*", "*a: labahar*", "*a: lagarañki*" isimleri de madde başı olarak verilmiştir. "*a: labasğı: büyük karışıklık, sıkışıklık, kalabalık, sıkıcı durum*" (36); "*a: labahar: ilkbahar mevsiminin ilk demleri*" (36); "*a: lagarankı: tan atmadan önceki vakit veya akşamın ilk zamanları, sabah aydınlığından önceki vakit*" (36) anlamlarıyla ifade edilmiştir. GTS'de ise, "*ala*" kelimesi, madde başı olarak yer almamış, türevi olan "*alaca*" kelimesi gösterilmiştir. (8) "*Alaca*"nın anlamı da, "*alaca, benekli*" olarak verilmiş ve ikinci bir *alaca* maddesi altında, "*Bir örgü türü. Alaca dikme: örgü örmek*" anlamı gösterilmiştir. KS'de ise "*ala: benekli, alaca*" (17, 18), "*ala caz: baharın başlangıcı*" biçiminde görülmektedir. ÖTİL'de "*alä*" maddesi, "*siyah-beyaz, beyaz-açık sarı vb. karışık renkli; çizgili veya desenli; karışıklık, uyumsuzluk, düşmanlık; tamamlanmamış, eksik*" (528) anlamlarında verilmiştir.

"*Ala*" kelimesinin anlamının verildiği örneklerden de görüldüğü üzere, bu ismin temel anlamı, karışık; karışık renklerden, çizgilerden, beneklerden oluşmuş; çizgileri ve renkleri net olmayan biçiminde ortaya konabilir. "*Ala*" kelimesinin bu temel somut anlamı, +ca ekiyle genişlemiş "*alaca*" türevinde yeni somut anlamlar kazanarak bir çeşit dokuma, çizgili kumaş anlamına gelmiştir. Yüzyıllar içinde bu karışık renkli kumaş ise, özellikle kuşları avlamak için kullanılan özel nesnenin de adı olmuştur. "*Ala*" kelimesinin somut anlamına bağlı olarak gelişen soyut anlam ise, insanın içindeki gizli şeyler, kişinin kendini ele vermediği durum olarak anlatılabilir. Bu soyut anlam, temel somut anlamın oluştuğu zaman diliminde de kullanılmış olmalıdır.

İrdelediğimiz birleşik ismin ikinci kelimesi olan "*tor*" ise, EUTS'de "*ağ, balık ağı, av ağı*" (247), KBİ'de "*ağ (metinde tuzak manasında)*" (460), DLTD'de "*tuzak, ağ*" (641), "AEDPCT'de *balık ve kuşları yakalamak için ağ*" (528), Abuşka'da "*tur/tor*" maddesinde "*ipekten işlenen şebekeye ve balık ağına denir*" anlamlarıyla açıklanmaktadır. Çağdaş lehçe kaynaklarından TS'de "*tor*" "I. 1. hlk. Sık gözlü ağ, 2. Ağ örgüsünde: torbaşlık, II. 1. hlk. toy, işe alışkın olmayan, yabanî, 2. Olgunlaşmamış, ham." (2239, 2240); TAS'de "*tor*": acemi, toy (3827, 3828), "*tor*: 1. Ağ, şebeke, tutak, 2. Elbise veya örgülerde çorak koncunun ağzı gibi büzülen kısım, 3. Ağ gibi seyrek örgülü bir cins dokuma, 4. Baş örtüsü" (3829) şeklinde verilmiştir. ADİL'de, "*balık, kuş vs. tutmak için ipten çapraz dokunarak eşit mesafe-*

lerde düğümlerle sağlamlaştırılmış araç; içine erzak vb. konan ipten dokunmuş çanta, file; baş örtüsü; perde; örümcek ağı; mec. hile, tuzak", GTS'de "acemi" (245), TDS'de "balık, kuş ve benzerini tutmak için örülen ip ya da kendir gözenek; bazı meyvelerin, özellikle kavunun dışındaki çizik; mec. tuzak." (655), ÖTİL'de, "1. Tabii veya suni liften göz göz veya süslenmiş olarak dokunan kumaş, 2. Umumen her türlü maddeden göz göz veya süslü olarak dokunan nesne: sim tor, futbol kalesinin ağı, kavunun dışındaki çizgili desenler, 3. Balık veya kuş avında kullanılan ağ." (252), KS'de "ağ, tor" (750); TDES'de ise "tor 1' sık gözlü ağ" (413) biçiminde verilmiştir. DS'de "ince örgülü balık ağı; ince balık gibi örülmüş para kesesi; saman taşırken kağı arabasına takılan ot ve kendirle örülmüş ağ; uçkur uçlarına yapılan düğümler; çözülemeyen ilmek; fanila, çorap vb. giysilerde vücudu saran lastik örgü; örgü sırası" (3967) anlamlarıyla açıklanmıştır. Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi ve Özbek Türkçesinde kullanılan "torba-torva" kelimelerinin de tor+bag yapısından oluştuğuna ait düşüncemi de burada bir ayraç içine koymak istiyorum. "Tor" kelimesinin türevi olan "torla-" TDS'de "tor atıp yırtığı dikmek, çatmak; tor çizgileriyle örtülmek" (655); ÖTİL'de "torlămäq" maddesinde "ipi ağ şeklinde birleştirerek örme, bu şekilde birleştirip yüzeyi kaplamak; ağ şeklinde kesişen çizgilerle kaplanmak (olgun kavun hakkında)" (253); KS'de "tordo-" maddesinde, "ipliği tura ve çile yapmak; " "topçuluk tordo-: ilmikler yapmak, ağ kurmak", "tordol" maddesinde, "örselemek, delik deşik olmak" anlamları ifade edilmiştir. "Tor"un bir başka türevi olan "toran" ise, yalnızca Azerbaycan Türkçesinde, ATS ve ADİL'de madde başı olmuş ve "sabahın ışıklığı ve akşam karanlığının çöktüğü zaman, alaca karanlık; mec. karanlık, duman, sis" (199) anlamlarıyla verilmiştir. Üzerinde durduğumuz "alator" kelimesi ADİL'de yer almamıştır. Türevi olan "alatoran" madde başı olmuş ve "alaqaranlıq" maddesine gönderme yapılmış (85), "alaqaranlıq" maddesi de "biraz qaranlıq, yarı ışık, yarı qaranlıq" (83) biçiminde anlamlandırılmıştır. Buna benzer bir başka türev ise, ÖTİL'de "alätäraq" maddesidir. Bu maddeye "ala bula, ak-kara, rengärenk" (530) anlamı verilmiştir. "alätäraq" kelimesinde bir ilerleyici benzeşme söz konusu olmalıdır. Dolayısıyla "alator-alatoran-alätäraq" kelimeleri aynı anlamda birleşik isimler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu noktada "ala" ve "tor" isimlerinin birleşme yönleri üzerinde durmak gerekir diye düşünmekteyim: "ala" kelimesinin çok geniş bir kullanım ve veriyle "karışık, çizgili, benekli, net olmayan, seçilemeyen" anlamlarında kullanıldığını örneklerden sonra söylemiştik. "Tor" kelimesinin de hem tarihî lehçelerde, hem de çağdaş lehçelerde, temel somut anlam olarak ilmek ve düğüm anlamına geldiği açıktır. Bu temel somut anlama bağlı olarak, pek çok yeni somut anlam meydana gelmiş ve buradan da bir örgü çeşidinden ağa, çantaya, fileye, desene, meyvelerin dışındaki çiziklere kadar pek çok somut nesnenin adı olmuştur. Tuzak anlamına gelişi ise, tuzak için hazırlanan ağın örgüsünün ilmekler ve düğümler halinde yapılmış olmasından gelmelidir. İplikler ve düğümler halinde örülmüş/dokunmuş veya yayılmış herhangi bir nesnenin görüntüsünün net olamayacağı, düğüm ve ilmeklerin nereden nasıl geçtiğinin seçilemeyeceği ve ortaya çıkan bu nesneden, nesnenin içindekilerin net ve açık olarak görülemeyeceği düşünülecek olursa, "ala" ve "tor" isimlerinin birleşme yönü de açığa kavuşmuş olur: Ala; karışık, alabula, tor; ilmek ve düğümlerle yapılmış karışık örgü, dokuma. Böylece "ala" ve "tor" kelimeleri anlam olarak birbirini olumlu yönde tamamlamakta ve pekiştirmektedir. Bu tamamlama ve pekiştirme, akşam için iyice karanlık basmadan

bir önceki vakit, sabah için de, gün ışığının ortalığı aydınlatmadan önceki vaktinin adı olarak, zaman-an-vakit gibi soyut bir anlam katmanında boş bir kutuyu doldurmuş olmakta ve bu anlam katmanına "ala-tor" kelimesi yerleşmiş olmaktadır. Son olarak Kastamonu ağzında "tar" kelimesinin karanlık anlamına geldiğini de belirtmek istiyorum. İrdelediğimiz alator kelimesi Türkçenin zenginliğini ve duru işleyiş biçimini de bir kez daha gözler önüne sermektedir.

Kısaltmalar ve Kaynaklar

- ATS** ALTAYLI, Seyfettin (1994) *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul: Milli Eğitim Basım Evi.
- KB** ARAT, Reşit Rahmeti (1979) *Kutadgu Bilig III İndeks*, [İndeksi Neşre Hazırlayanlar: Kemal Eraslan-Osman F. Sertkaya-Nuri Yüce] İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basım Evi.
- ATALAY**, Besim (1970) *Abuşka Lügati veya Çağatay Sözlüğü*, Ankara: Ayyıldız Matbaası.
- DLTD** ATALAY, Besim (1986) *Divanü Lügat-it Türk Dizini*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım Evi.
- EUTS** CAFEROĞLU, Ahmet (1968) *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basım Evi.
- AEDPCT** CLAUSON, Sir Gerard (1972) *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, London: Oxford University Press.
- DS** *Derleme Sözlüğü I-X* (1993) Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TDES** EREN, Hasan (1999), *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara: Bizim Büro Basım Evi.
- AFANDIYEV**, İlyas (1994) *Ceyran Ovu*, Bakı: Gänclik Nəşriyyatı.
- DKK** ERGİN, Muharrem (1991) *Dede Korkut Kitabı*, II, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım Evi.
- ETG** GABAIN, A. von (1988) *Eski Türkçenin Grameri* (Çev.: Mehmet Akalın), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım Evi.
- GTS** *Gagauz Türkçesinin Sözlüğü* (1991) (Çev.: İsmail Kaynak-A. Mecit Doğru) Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- GÜLENSOY**, Tuncer (1973) "Moğolların Gizli Tarihi'ndeki Türkçe Kelimeler Üzerine Bir Deneme", *Türkoloji Dergisi*, V: 93-135.
- TDS** HAMZAYEV, M. Y. (1962) *Türkmen Dilinin Sözlüğü*, Aşgabat: Türkmenistan SSR İlimler Akademiyasının Neşriyatı.
- ÖTİL** MÄ'RUF OV, Z. M. (1981) *Özbek Tilining İzahlı Lügati I, II*, Moskova: Rus Tili Nəşriyyatı.
- ETY** ORKUN, Hüseyin Namık (1987) *Eski Türk Yazuları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım Evi.
- ADL** ORUCOV, Ä. Ä. (1964-1987) *Azərbaycan Dilinin Lügati I, IV*, Bakı: Azərbaycan CCR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı.
- TAS** *Tarama Sözlüğü* (1988) I, II, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- OY** TEKİN, Talat (1988) *Orhon Yazuları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım Evi.
- TS** *Türkçe Sözlük* (1988) I, II, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.